

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОНЯТЬ «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» ТА «МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ»

На основі аналізу філософської, соціологічної, педагогічної літератури розкрито сутність понять «відповідальність» та «моральна відповідальність». Встановлено, що під відповідальністю розуміють якість особистості, яка відображає здатність людини відповідати за свої вчинки, можливість для суспільства піддавати ці дії моральному оцінюванню, спроможність правильно розуміти потреби інших людей як свої особисті. Моральна відповідальність розглядається як самостійно прийнята особистістю відповідальність, що передбачає виконання норм поведінки у суспільстві, безпосередньо пов'язана зі свободою людини у моральному виборі, правильним розумінням інших, виявом поваги до них, а також розумінням самої себе, умінням керувати власними потребами, бажаннями і вчинками.

Ключові слова: відповідальність, моральна відповідальність, совість, моральний вибір, свобода, поведінка.

Сучасні українські реалії позначені суттєвими політичними, ідеологічними, соціокультурними змінами, які, з одного боку, створюють сприятливі передумови для становлення морально свідомої і відповідальної особистості, а з іншого — спричиняють нівелювання усталених цінностей, зниження ролі моральних норм як для окремої людини, так і для суспільства.

У цьому контексті підвищується увага до проблеми морального виховання студентської молоді — найбільш прогресивної і мобільної складової соціуму, важливою характеристикою якої має стати моральна відповідальність. Однак, як засвідчує практика, сучасні студенти, які щоденно пов'язані з комп'ютером і мобільним телефоном, «демонізовані» технікою, втрачають необхідні ціннісні орієнтири, хоча під час перевірки знань безпомилково дають відповіді й на моральні питання. Водночас своїми діями вони демонструють зовсім протилежне. В їхніх вчинках виявляється «результат поєднання спонукальних детермінант: потреб, інтересів, цілей з волею». Отже, свобода волі студента виявляється як сваволя, що не спирається на цінності та почуття моральної відповідальності.

У наукових джерелах висвітлено різні теоретико-методологічні підходи до розроблення поняття «відповідальність» та визначення моральної відповідальності. Аналіз дослід-

жень у галузі гуманітарних наук (С. Анісімов, Н. Голубкова, М. Дубинін, Т. Іванова, Г. Ковальов, К. Муздибаєв, Р. Селман, Н. Скорбіліна, Л. Славіна та інші) засвідчує, що «відповідальність» і «моральна відповідальність» є складними, багатоаспектними поняттями, які можливо схарактеризувати лише на перетині різних галузей наукового знання. Співвідношення свободи та відповідальності розглядалися К. Абульхановою-Славською, О. Брушлинським, К. Роджерсом; з позицій системного підходу до вивчення відповідальності звертаються О. Крупнов, В. Прядеї; особливості виховання відповідальності опрацьовувалися З. Борисовою, М. Борцовим, М. Савчиним.

Мета статті — на основі аналізу наукових джерел розкрити сутність понять «відповідальність» та «моральна відповідальність».

У філософії розуміння категорії «відповідальність» відображає об'єктивний, історично конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством. Відповідальність найчастіше пов'язується зі свободою особистості й розглядається як свідоме (добровільне) ставлення людини до здійснюваних нею вчинків, дотримання у поведінці норм моралі, виконання своїх обов'язків. У теорії В. Франкла духовність, свобода та відповідальність постають як три екзистенції людського існування. Духовність розглядається як конструктивна особливість особистості: духовне — це те, що відрізняє людину, властиве лише їй. Свобода інтерпретується з погляду трьох позицій: прагнень (людина володіє прагненнями, але прагнення не володіють нею); спадковості (людина володіє свободою щодо своїх задатків); середовища (середовище не визначає людину; вплив середовища більшою мірою залежить від того, що людина робить з ним, як ставиться до нього). Екзистенційний аналіз визнає людину вільною, однак цей «вердикт» позначений двома особливостями: 1. Екзистенційний аналіз лише умовно визнає людину вільною, оскільки вона не може робити все, що їй заманеться; людська свобода не тотожна всемогутності. 2. Екзистенційний аналіз не визнає людину вільною, не визнаючи її водночас відповідальною.

Будучи вільною, людина є істотою, яка вільно ухвалює рішення. Отже, відповідальність завжди містить те, за що людина відповідає. Як стверджує В. Франкл, відповідальність передбачає (на відміну від простої свободи) ще щось, перед чим людина несе відповідальність. Інстанція, перед якою ми

несемо відповідальність, — це совість. При цьому філософ переконаний, що чиста совість ніколи не може бути причиною благополуччя людини, лише його наслідком.

Отже, згідно з філософським підходом, відповідальність інтерпретується у контексті свободи як свободи волі, дії, ухвалення рішення. Стверджується, що відповідальність, так само, як і свобода, може бути лише свідомою. Вона приймається людиною як її безпосередній обов'язок, право діяти у наявних обставинах саме так, а не інакше, брати на себе всю провину у випадку поразки чи невдачі.

Як внутрішнє почуття особистості, відповідальність не виникає спонтанно, вона формується у процесі виховання і є результатом практичної діяльності людини. Чим більше можливостей має людина на вияв свободи у суспільстві, тим більш значущою є її відповідальність не лише за свої вчинки, а й за дії інших людей. Відповідальність — це регулятор мотивів поведінки, внутрішній стрижень дисципліни та самодисципліни особистості, який не дає їй змоги розглядати та використовувати свободу як всюдозволеність [2, с. 173]. Внутрішній вибір є вільним тоді, коли він регулюється інтелектуальними і вольовими властивостями особистості, коли моральні вимоги суспільства збігаються з її внутрішніми потребами. Тобто свобода — це не просто вибір поведінки, а перетворення моральних вимог на внутрішні потреби і переконання людини.

Засновником соціологічного підходу до інтерпретації відповідальності вважається Е. Дюркгейм, у працях якого наголошується на вирішальній ролі особистісних якостей, у тому числі й відповідальності, індивіда, соціального фактора, підґрунтя якого становлять колективні уявлення більшості людей. «У кожному з нас, — пише він, — присутні дві істоти, які, залишаючись поєднаними в абстракції, не припиняють бути відмінними одна від одної. Одна істота складається з усіх розумових станів, які стосуються лише нас і подій нашого життя. Інша істота — це система поглядів, почуттів, звичок, які виявляють у нас не нашу особистість, але групу або різні групи, складовою яких ми є; такими є релігійні вірування, моральні вірування і практики, національні та професійні традиції, всілякі колективні погляди. Їхня сукупність складає соціальну істоту, соціальне Я. Сформувати в кожному з нас цю істоту — така мета виховання» [3, с. 55-56].

Загалом у соціології відповідальність розглядається у двох напрямках: позитивному — перспективному, тобто як відпові-

дальність особистості за майбутні дії, та ретроспективному — традиційному, як відповідальність за здійснені дії. Під позитивною відповідальністю розуміється свобода особистості, можливість самостійного життєвого вибору. Ця відповідальність відображає соціальні відносини, що характеризують процес здійснення наданих прав, виконання покладених обов'язків. Усвідомлення та розуміння особистістю покладених на неї обов'язків, належне ставлення до суспільства, інших людей становить суб'єктивний аспект позитивної відповідальності. У цьому разі її поведінка зумовлюється внутрішніми мотивами, емоційними переживаннями, здатністю здійснювати діяльність, яка виявляється в таких якостях, як самостійність, цілеспрямованість, уміння долати перешкоди на шляху до досягнення мети. Об'єктивний аспект позитивної відповідальності — це вимоги суспільства, які висувуються до особистості, її моральних якостей [5].

У реальному житті особистість водночас є і суб'єктом, і об'єктом відповідальності, на неї впливають закони, норми, ідеї і принципи людського суспільства. Становище особистості в системі соціально-економічних, політичних і духовно-моральних відносин визначає обов'язкову лінію поведінки. Але оскільки поняття необхідного неоднозначне, передбачає певну сферу можливого, то серед множинності варіантів поведінки особистість обирає той, який вважає для себе найбільш прийнятним. Отже, формування відповідальності визначається не лише об'єктивними, а й суб'єктивними передумовами.

Дж. Роттер запропонував концепцію двох типів відповідальності. Відповідальність першого типу — «інфернальний локус контролю». Інтернальність особистості позитивно корелює з відповідальністю, з усвідомленням сенсу та життєвих цілей. Індивіди з інфернальним локусом контролю беруть на себе відповідальність за все, що відбувається з ними у житті, керуються почуттями відповідальності, мораллю. Відповідальним людям властива наявність позитивних якостей, починаючи з пунктуальності, точності, послуху та завершуючи моральними якостями — чесністю, справедливістю, принциповістю. Відповідальність другого типу — «екстернальний локус контролю» виявляється тоді, коли людина схильна вважати відповідальними за все, що відбувається в її житті, або інших людей, або обставини, ситуацію. Екстернальним особистостям властива підозрілість, тривожність, репресивність, агресивність, конформізм, догматизм, авторитарність тощо.

У педагогіці під відповідальністю розуміють якість особистості та категорію етики, яка відображає здатність людини відповідати за свої вчинки, можливість для суспільства піддавати ці дії моральному оцінюванню. Це спроможність правильно розуміти потреби інших людей як свої особисті. Людина тоді поводитися відповідально стосовно інших, коли поважає в них особистість. Бути відповідальними означає розумне вміння керувати своєю поведінкою, не даючи волі ірраціональним пристрастям [7, с. 46].

Кожний людський вчинок як наслідок обраного рішення в ситуації морального вибору так чи інакше порушує інтереси інших людей, суспільства. Оскільки моральний вибір виражає реальний зв'язок особистості з іншими людьми, а отриманий результат набуває для них певного значення, це завжди накладає відповідальність на особистість. Ця відповідальність умовно може бути поділена на внутрішню та зовнішню. Внутрішня відповідальність є атрибутом такої моральної категорії, як совість. Зовнішня відповідальність виявляється у вигляді санкцій суспільства на дії особистості.

З огляду на це, актуалізується такий вид відповідальності, як моральна відповідальність. У праці Є. Суханова моральна відповідальність визначається як відповідальність особистості не лише перед іншими членами суспільства або соціальними утвореннями, а й її відповідальність перед самою собою, що трактується як почуття обов'язку, відповідальна поведінка, моральний обов'язок і готовність звітувати про свої дії [8].

Згідно з поглядами М. Жарової, моральна відповідальність є формою діяльності совісті людини, яка містить аналіз власної поведінки і співвіднесення її з етичним належним [4]. Моральна відповідальність безпосередньо пов'язана зі специфікою реалізації моральної свободи, яка передбачає морально-відповідальну поведінку людини у соціумі. Ця відповідальність уособлює здатність особистості самостійно регулювати свою діяльність і відповідати за свої вчинки та їхні наслідки.

У більш вузькому сенсі моральна відповідальність може бути визначена як самостійно прийнята особистістю відповідальність, яка постає у ролі обов'язку та виконання норм поведінки у суспільстві [6]. Особиста моральна відповідальність безпосередньо пов'язана з рівнем особистісних можливостей у мірі свободи та моральному виборі; містить правильне розуміння інших людей, вияв поваги до них, а також розуміння

самої себе, уміння керувати власними потребами, бажаннями і вчинками.

Прийнято розрізняти моральну відповідальність, яка об'єктивно впливає з характеру здійснюваних людиною дій і вчинків, та моральну відповідальність як можливість і здатність здійснювати дії і вчинки. Моральні норми є всезагальними та універсальними, індивіди володіють рівною автономною волею, тому і моральна відповідальність має позначатися індивідуальним характером. Моральна відповідальність перебуває на верхівці піраміди соціально-моральних цінностей та є водночас їх передумовою. Вона поєднана не лише з обов'язками особистості, зовнішнім примусом, а й з глибоким внутрішнім переконанням правильності мотивів дій; вона об'єктивно-суб'єктивна [1].

Проведений аналіз наукових джерел дає змогу констатувати, що відповідальність є інтегративною якістю особистості, яка позначає її моральну і соціальну зрілість, поведінку, що детермінується усвідомленням і прийняттям моральних норм і цінностей, уособлює готовність суб'єкта нести відповідальність за свої вчинки, дії, здатність оцінювати їхні наслідки. Моральну відповідальність розглядаємо як складний конструкт особистісних якостей, що характеризує міру розвитку та саморозвитку моральних цінностей, переконань, мотивів, знань, умінь, почуттів і здібностей людини, що виявляються в різних ситуаціях морального вибору і моральної діяльності з огляду на принципи, правила, ціннісні пріоритети, прийняті у певному соціокультурному середовищі як нормативні.

Література

1. Арсанусова Л. Ю. Словарь по биомедицинской этике : [для студ. всех факультетов высших мед. учеб. заведений] / Л. Ю. Арсанусова. — Ставрополь : СтГМА, 2011. — 345 с.
2. Гобозов И. А. Социальная философия : учебник для вузов / И. А. Гобозов. — М. : Академический проект, 2008. — 736 с.
3. Дюркгейм Э. Социология образования / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. Т. Г. Астаховой]. — М. : ИНТОР, 1996. — 77 с.
4. Жарова М. Этика, ответственность и правовые нормы в профессиональной деятельности медицинских работников [Электронный ресурс] / М. Жарова // RELFA. — 2010. — № 7. — Режим доступа : <http://www.relga.ru/Enrivon/WebObjects>.
5. Иванова В. М. Социальная ответственность как интегральное качество личности [Электронный ресурс] / В. М. Иванова. — Режим доступа : <http://www.sword.com.ua/Simpoz2/103.pdf>.

6. Романів Н. П. Стан сформованості відповідального ставлення старших підлітків шкіл-інтернатів до своїх прав та обов'язків / Н. П. Романів // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2012. — Вип. 16, кн. 3. — С. 137-145.
7. Сидорова Т. Н. Особенности социальной ответственности у старшеклассников / Т. Н. Сидорова // Вопросы психологии. — 1987. — № 5. — С. 45-48.
8. Суханов Е. А. Гражданское право : в 4 т. / Е. А. Суханов. — М. : Волтерс Клувер, 2008. — 585 с.
9. Франкл В. Э. Человек в поисках смысла / В. Э. Франкл ; [общ. ред. : Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева] // [пер. с англ. и нем.]. — М. : Прогресс, 1990. — 366 с.

На основе анализа философской, социологической, педагогической литературы раскрыта сущность понятий «ответственность» и «моральная ответственность». Установлено, что под ответственностью понимается качество личности, которое отражает ее способность отвечать за свои поступки, возможность для общества оценивать их с моральной точки зрения, способность правильно понимать потребности других людей как собственные. Моральная ответственность рассматривается как самостоятельно принятая личностью ответственность, которая предусматривает соблюдение норм поведения в обществе, непосредственно связана со свободой человека в моральном выборе, правильным пониманием других, проявлением уважения к ним, а также пониманием самого себя, умением управлять своими потребностями, желаниями и поступками.

Ключевые слова: ответственность, моральная ответственность, совесть, моральный выбор, свобода, поведение.

I. V. Ratynska

Essence Descriptions of the Concepts «Responsibility» and «Moral Responsibility»

Kremenets Regional Humanitarian Teacher Training Institute of Taras Shevchenko (1 Litseina Str., Kremenets, Ternopil Region, Ukraine).

Based on the analysis of philosophical, sociological, pedagogical literature, the essences of the concepts «responsibility» and «moral responsibility» are exposed. The category of responsibility represents the objective, historically concrete character of mutual relations between personality and society, connected with individual freedom. It is examined as a person's conscious (volunteer) attitude to deeds, observance of the moral norms, implementation of the duties. Responsibility, as well as freedom, can be only conscious; the person accepts it as its direct duty, the right to operate in present circumstances just like this, but not differently, to assume all guilt in case of defeat or failure. The more possibilities of freedom in society a person has, the more meaningful its responsibility is, not only for its own deeds but also for the actions of other people, and, opposite, responsibility narrows when personal and civil liberty is limited. Moral responsibility is considered as a responsibility that envisages implementation of conduct codes in society independently accepted by a person, is direct-coupled with freedom in a moral choice, correct understanding of others, respect to them, and also understanding itself, the ability to manage own necessities, desires and acts.

Keywords: *responsibility, moral responsibility, conscience, moral choice, freedom, conduct.*

References

1. Arsanusova, L. Yu. (2011). Slovar po biomeditsinskoj etike [Biomedical ethics dictionary]. Stavropol: StGMA.
2. Gobozov, I.A. (2008). Sotsyalnaia filosofiiia [Social philosophy]. Moscow: Akademicheskii proekt.
3. Diurkgeim, E. (1996). Sotsyologiiia obrazovaniia [Sociology of education]. Moscow: INTOR.
4. Zharova, M. Etika, otvetstvennost i pravovyie normy v professionalnoi deiatelnosti meditsinskikh rabotnikov [Ethics, responsibility and legal norms in the professional activity of social workers]. Retrieved from <http://www.relga.ru/Enrivot/WebObjects>.
5. Ivanova, V.M. Sotsyalnaia otvetstvennost kak integralnoie kachestvo lichnosti [Social responsibility as an integral quality of personality]. Retrieved from <http://www.sword.com.ua/Simpoz2/103.pdf>.
6. Romaniv, N.P. (2012). Stan sformovanosti vidpovidalnoho stavlennia starshykh pidlitkiv shkil-internativ do svoikh prav ta oboviazkiv [The formation state of responsible attitude of senior adolescents of boarding schools to their rights and duties]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Issue 16, book 3* (pp. 137-145). Kamianets-Podilskyi: Zvoleiko D. H.
7. Sidorova, T.N. (1987). Osobennosti sotsyalnoi otvetstvennosti u starsheklassnikov [Peculiarities of social responsibility of senior students]. *Voprosy psikhologii*, 5, 45-48.
8. Sukhanov, E.A. (2008). Grazhdanskoie pravo [Civil law] (4 Vls). Moscow: Volters Kluver.
9. Frankl, W.E. (1990). Cheloviek v poiskah smysla [Human in the search of sence]. In L. Ja. Gozman, D.A. Leontiev (eds.). Moscow: Progress.